

ennek revíziói (a Philoxeniana és a Charklensis). – A két kopt fordítást kell még említenünk: az 5–6. századbeli bohairi és az 5–9. századbeli szahidi fordítást, majd csupán szinte egy szóval kell utalnunk Wulfila-Ulfilas gót fordítására, az örmény és a georgiai fordításra.

Mindezek után egy rövid szót arról, hogy az újszövetségi szövegkritika egyrészt újabb régészeti leletek feltárása, részint a modern tudományos eljárásoknak e területen történő alkalmazása révén remélheti eredményeinek továbbfejlesztését.

Dr. Varga Zsigmond J.

FÖLDRAJZI ÁTTEKINTÉS

Bevezetés. A bibliai történetek színtere elsősorban a Szentföld, Palesztina. Itt élte történeti életét az ószövetségi választott nép, itt élt és tanított a test szerint közülük származott Jézus, innen indult el hódító útjára az evangélium. A Bibliában foglaltak földrajzi háttérének az ismeretéhez tehát elsősorban Palesztinát kell megismernünk. – A bibliai történetek egy része azonban Palesztinán kívül játszódik le, vagy legalábbis kapcsolatban áll más országokkal, ezért szükséges egy pillantást vetnünk Egyiptomra, Mezopotámiára s a Palesztinával szomszédos kisebb országokra.

Az itt következő földrajzi áttekintés a bibliai kor viszonyaira tekint elsősorban. Ezt azért jegyezzük meg, mert Palesztina egyes tájainak, városainak a neve a bibliai kor óta, főleg az arab térhódítás következtében, megváltozott. E leírásban általában a bibliai neveket alkalmazzuk s csak ahol fontos és szükséges, idézzük a modern – arab, illetve izraeli – neveket, továbbá utalunk a megváltozott földrajzi viszonyokra.

Palesztina földrajzára nézve, a római írók és a Kr. u.-i első századokban Palesztinát járt zarándokok szórványos adataitól eltekintve, az első nagyjelentőségű munka a caesareai Eusebius műve a Szentírásban levő földrajzi nevekről. E könyv a hagyományokra támaszkodva igyekszik meghatározni a bibliai városok fekvését, egymástól való távolságuk közlésével is. A középkorban ismét a zarándokok útleírásai, továbbá a keresztes háborúk története szolgáltat adatokat. – A XIX. század Palesztina-utazói adnak igazán rendszeres és részletes útleírásokat (De Saulcy, Clermont Ganneau és mások, különösen az amerikai Robinson). Előkerülnek föld feletti régészeti leletek, amelyeket aztán a XX. század ásatásai egészítenek ki. De ezek előfeltételeként még a múlt században megalakultak Angliában, Németországban, Amerikában a Palesztina-kutató társaságok, melyeknek a támogatásával kezdődött meg Palesztina feltérképezése, földrajzi és archeológiai kutatása.

A bibliai földrajzhoz magyar nyelvű forrásul szolgálnak a Bibliai Lexikon egyes címszavai alatt közöltekén kívül a Sylvester bibliai kézikönyvek IV. kötete, *Csizmadia L.: Bibliai földrajz és természetrajz*, 1927. – A mai Palesztináról is vannak útleírások, közülük megemlíthető *Ecsedi I.: Utazásom a Szentföldön*, 1933. és a nemrég megjelent *Kontsek L.: Bibliai földeken*, 1964., melynek tájleírásai, képmellékletei szemléletesek. – Egyik legmodernebb német nyelvű áttekintés olvasható *Noth M.: Die Welt des Alten Testaments c. műve* (3. kiad. 1957.) 1. részében (*Geographie Palästinas*). – A térképészeti kiadások közül egyik legalaposabb a „The Westminster’s Historical Atlas to the Bible” (2. kiad. 1956).

I. PALESZTINA

Az ország neve és fekvése

Elnevezések.

A Szentföld geográfiai elnevezése a római kortól kezdve a legutóbbi időkig Palesztina volt, amelyben könnyen felismerhető a filiszteus népnév. Filisztea az ókorban az Izráel népe által lakott országtól délnyugatra terült el a Földközi-tenger partvidékén. Neve a hellenisztikus korban használatossá vált a beljebb fekvő területek jelölésére is. A rómaiak aztán kizárólagossá tették a Palesztina nevet a zsidók egész hajdani országára, mint római provinciára, az utolsó nagy zsidó nemzeti felkelés, a Bar-Kochba-féle lázadás leverése után (Kr. u. 135), hogy még a Júdea nevet is kitöröljék az emlékezetből.

Az ókori történelem folyamán egyéb elnevezéseket is használtak az országra. Egyiptomi feliratok a II. évezredben még Charu, vagy Retenu néven emlegetik; e nevek jelentése bizonytalan. – Régebbi babiloni feliratokban Amurru néven szerepel ez a terület, a szír-főniciai országokkal együtt. Amurru a babiloni tájékozódás szerint ugyan „nyugati országot” jelentett, de egyúttal népnév is volt: az Ósz.-ből emóreusok, emóriak néven ismerjük Palesztina őslakóinak egy rétegét.

Az izraelita honfoglalás előtt azonban a legismertebb elnevezés volt a Bibliából is jól ismert Kánaán. A kánaáni elnevezés megint népnév, az ország uralkodó rétegének összefoglaló neve. E név etimológiája már ismertebb. Az amarnai levelekben gyakran előforduló *kinahhu* szó – a Kánaán név megfelelője – babilóni szövegekből megállapíthatóan a ruhafestéshez használt bíborfestéket jelentette, melyet a palesztinai és főniciai tengerpart mellett halászott bíborcsigából nyertek. Eszerint Kánaán azt jelenti, hogy „Bíbor-ország”, a görög eredetű Fönícia név megfelelője.

A honfoglalás után e terület neve Izráel országa lett (1Sám 13:19). A kettős királyság korától az „Izráel országa” név szűkebb értelemben az északi országrészt jelölte (2Kir 5:2). Ez utóbbit a Biblia említi néha Efraim országának (Ézs 7:2) a vezető törzs nevével, vagy Samáriának is (1Kir 13:32) az ország fővárosáról. – A déli országrész neve Júda lett (1Kir 14:21–22), szintén a legtekintélyesebb törzsről elnevezve. A fogság utáni időben a Júda név élt tovább (Neh 2:5), melynek görögös-latinos Júdea változata volt használt – elsősorban Palesztina déli tartományának a megjelölésére (Lk 2:4).

A középkorban, főleg a keresztes hadjáratok idején lett általánosan használt a „Szentföld” elnevezés. Ma Palesztinának a zsidók által bírt területét hivatalosan Erec Jisráélnak, azaz Izráel országának nevezik.

Az ország fekvése.

Palesztina összekötő híd gyanánt fekszik Egyiptom és Mezopotámia, azaz Afrika és Ázsia között. Éppen a közepére esik annak a területnek, amelyet a szaknyelvben „Termékeny félhold”-nak (Fertile crescent) szoktak nevezni. Az utóbbi név úgy értendő, hogy ha Egyiptom déli határától a Nílus mentén haladva, Palesztinán, majd Mezopotámián át a Perzsa-öböl egy vonalat húzunk, akkor egy félhold alakú területet jelölünk meg, mely a Közel-Keletnek földművelésre alkalmas kultúrterületeit foglalja magában. – Palesztinának ez a központi fekvése részben kedvező volt számára. Rajta haladtak át a két világrészt összekötő utak, ami által eljutott hozzá Egyiptom és Mezopotámia kultúrája egyaránt. Az utak azonban hadiutak is voltak s e révén Palesztina sokszor volt szenvedő részese a terjeszkedni kívánó birodalmak hódító háborúinak.

Kiterjedése.

Palesztina politikai határai a történelem folyamán gyakran változtak. Ezért ha az ország kiterjedéséről, határaitól beszélünk, akkor rendszerint a bibliai korra, közelebbről a királyság korára és arra a területre szoktunk gondolni, amelyet az izraelita lakosság népesített be. E területet a Jordán két részre osztja. A nyugati rész kiterjedését észak-déli irányban hagyományos kifejezéssel úgy szokták jellemezni, hogy „Dántól Beér-sebáig” (2Sám 24:2) terjedt, vagy ami ezzel kb. egyet jelent: „a hamáti úttól (a Tyrus-Dán vonal magasságában) Egyiptom patakjáig” (1Kir 8:53) – e határmenti patak a mai Vádi el-Áris. A Földközi-tengerrel ez a terület csak a középső szakaszon határos, mert északon a föníciai, délen a filiszteus városok ékelődtek Izráel és a tenger közé.

A Jordántól keletre eső terület a básáni és gileádi hegyvidéket foglalja magában, az Antilibánon déli lejtőjétől az Arnón patakig – Józsué könyvének a határmegvonása szerint. Földrajzi határról itt alig lehet beszélni, mert kelet felé a szír-arab pusztába megy át a vidék. A politikai határt északnyugaton Damaszkusz országa szomszédsága határozta meg, délkeleten pedig Ammón és Móáb országa volt határos az izraeli területtel. – Az így körülírt ország kiterjedése hozzávetőleg a következő volt: a Jordántól nyugatra eső rész területe mintegy 15 000 km², a Jordánon túli részé 12 000 km².

A politikai határok alakulása.

Az izraelita honfoglalást közvetlenül megelőző időkben a transzjordániai területen az egykori nagy emóreus birodalomnak (melynek súlypontja a Felső-Eufrátes mellett volt) két kisebb maradványa foglalt helyet: az Óg uralkodása alatt álló básáni királyság, délebbre pedig egy Szihón nevű uralkodónak az országa (Num 21:21–35). A Jordántól nyugatra eső terület viszont kisebb kánaáni város-királyságok között oszlott meg (Jeruzsálem, Gézer, Lákis, Sikem stb.), melynek uralkodói a XIII. sz.-ig Egyiptom vazallusai voltak.

A honfoglalás után az izraeliták még jó ideig törzsi rendszerben éltek, felosztva maguk közt az országot. A Num 32 r. a Jordántól keletre eső területnek, Józs 13–19 részei pedig a nyugati országrész törzsi beosztását írják le. E szerint a Jordánon túl (északról dél felé haladva) a Manassé törzs fele, Gád és Ruben törzse választotta meg lakóhelyét. A nyugati országrészben a Jezréel síkságától északra foglalt helyet Ásér, Zebulón, Naftáli és Issakár törzse. A síkságtól délre Manassé törzsének másik fele és Efraim helyezkedett el. Tőlük még délebbre került Benjámín és Júda, továbbá a Júdába korán felszívódott Simeon, végül a tengerpart mellé Dán törzse. Az utóbbi még a bírák korában elköltözött a filiszteusok zaklatása miatt, s a Jordán forrásvidékén keresett új hazát.

A királyság első időszakában az ország egységes monarchia volt, Dávid és Salamon még a szomszédos kis országokat is meghódította. Birodalmuk legszélső határai az Eufrátesig, illetve az Élati-öbölíig terjedtek. – Az ország kettészakadása új helyzetet teremtett. A kettészakadt Izráel és Júda elválasztó határa a benjámini területet szelte ketté a Gézertől Jerichóig húzható vonal mentén. A két kis ország lassanként elvesztette a meghódított tartományokat is.

Kr. e. 722-ben az asszír birodalom bekebelezte Izráel országát. Júda még önálló maradt 587-ig, amikor a testvérország sorsára jutott, az új-babiloni birodalom prédájaként. A következő századokban Palesztina csak mint meghódított tartomány szerepelt, a babiloni uralmat felváltó perzsa és hellnisztikus korban is; az ország be volt osztva a szíriai tartományhoz. Egyedül Kr. e. 142–63 között sikerült a Makkabeusoknak kiharcolniuk az ország függetlenségét. Nemzeti királyságot alapítottak a hajdani izraeli-júdai területen, még Idumea (Edóm) bekebelezésével is. Kr. e. 63-ban aztán a rómaiak szállták meg az országot s Szíria provinciához csatolták. Krisztus korában ugyan az idumeus származású Herodes és utódai mint királyok, illetve negyedes

fejedelmek kormányoztak, de csak a római hatalom hűbéreseiként. – Az újsz.-i korban az ország a következő tartományokra oszlott: 1. Galilea, 2. Samária, 3. Júdea, 4. Perea (a Jordán alsó folyásától keletre), 5. Trachonitis és Iturea (Transzjordánia északi része). – A Heródesek kormányzása alól ki volt véve az ún. „Tíz város” (Dekapolis), melyek közvetlenül a szíriai helytartónak voltak alárendelve. E városok szintén a Jordánon túl voltak, kivéve a Jordán jobb partja mellett levő Scythopolist, a régi Bét-seánt.

Palesztina tájegységei és városai

Palesztina területét két részre tagolja a Jordán völgye és a Holt-tenger medencéje. Egy hatalmas, észak-déli irányban haladó árok ez, amely része annak a nagy törésvonalnak, amely Antiochiától kiindulva az Orontes folyó völgyén át halad dél felé, egészen az Akabai-öbölig. A Jordán-völgytől két oldalra szimmetrikusan hegyvonulatok húzódnak, melyek közül a nyugati hegyek a Földközi-tenger melléki síkságba ereszkednek alá, a keletiek pedig a szír-arab táblába mennek át.

A Jordántól nyugatra eső területnek három nagy tájegysége van, Galilea, a Samáriai hegyvidék és Júdea. Geológiailag majdnem azonos képet mutat az egész terület. Kialakulása a kréta-korra esik, amikor az alapzatul szolgáló homokkőre mészkő rakódott le vízszintes rétegekben. Idővel a középső rész függőleges törésvonalak mentén hegyhátként fölemelkedett, a két széle viszont lesüllyedt. A hegyvidékek ilyenformán mészkőből állnak, kivéve Galileát, ahol vulkáni tevékenység következtében bazaltréteg is borítja a mészkő-vonulatokat.

Galilea

„Két Galilea van – mondja Fl. Josephus –: Felső- és Alsó-Galilea... Földje kövér, legelője dús, bőségesen megterem rajta minden néven nevezendő fa, és oly termékeny, hogy a leglustább földművest is munkára serkenti.” (Zsidó háború. III, 3.) Josephus lelkes szavainak az igazságát bizonyítják nemcsak földtani ismereteink, hanem – többek közt – a legutóbbi évtizedek gazdasági vállalkozásai is.

Felső-Galileát a Libánon hegységtől a Litáni folyó völgye választja el. Ezen a vidéken vannak az ország legmagasabb hegyvonulatai, legkiemelkedőbb csúcsa a csaknem 1200 méteres – mai nevén – *Dsebel Dsermák* nevű hegy, a Józsué harcai történetéből ismert „Méróm vizei” közelében (Józsué 11:5). Az utóbbi egy hasonló nevű falunál eredő s a Genezáret-tóba folyó patakocska. Józsué itteni csatájának a célja pedig az egyik legnagyobb kánaáni városnak, *Hácórnak* a megszerzése volt. Hácortól még északabbra esett *Kedes-Naftáli*, Bárák bírónak a lakóhelye (Bír 4:6). – Felső-Galileának csakúgy, mint a délebbre fekvő Alsó-Galileának nemcsak jó termőtalaja van, hanem csapadékot is többet kap, mint az ország többi része. A vulkáni eredetű málladék-talajon erdők diszlettek, az alacsonyabb völgyekben, síkságokon pedig gyümölcsösök és szántóföldek voltak, amelyek „királyi csemegéket” termettek (Gen 49:20). *Alsó-Galilea* lankásan ereszkedik alá a Jezréel-síkság felé. E dombvidék egyik legszebb pontjának mondják a központi fekvésű *Názáret* környékét. A hagyomány számos kegyhelyet tart itt számon, közülük azonban egyedül biztosnak csak az tartható, hogy a „Mária kútja” néven ismert forrás vízből ihatott egykor a fiatalsága éveit itt töltő Jézus is. A környék tele volt falvakkal, közülük a bibliai történetekben szereplő *Kána*. Jézus első csodájának a színhelye (Jn 2. r.) és délebbre, a síkságon fekvő *Nain* (Lk 7:11 skv.) említendő meg.

A *Jezréeli*, vagy *Esdrelón-síkság* választja el Galileát a Samáriai hegyvidéktől. Termékeny, enyhe klímájú alföld ez, melyen a Kisón patak folyik keresztül ÉNY-i irányban és a Karmel hegy tövében ömlik a tengerbe. (Vö. 1Kir 18:40.) Régi, kánaáni korbeli erős városok voltak itt,

amelyeket az izraeliták csak hosszabb idő múltán tudtak elfoglalni. Itt volt *Haróset*, Sisera városa (Bír 4:2) és itt volt a hadászati szempontból kulcspozíciót betöltő *Megiddó*. Délebbre épült *Taanek*, keleten pedig maga *Jezeél* városa, a samáriai királyok téli rezidenciája (1Kir 21:1). – Kelet felől három kiemelkedő hegy foglal helyet a síkság és a Jordán-völgy között. Közülük legészakabbra esik – Názáret magasságában – a *Tábor-hegy* hatalmas mészkő-kupolája. A hagyomány Jézus megdicsőülése hegyének tartja, valószínűleg tévesen, mert a hellenisztikus kortól kezdve település, majd erődítés volt rajta. – Délebbre esik a *Móre* nevű hegy, Gedeon harcai során olvasunk róla (Bír 7:1). Állítólag Hieronymustól ered e hegynek a „Kis-Hermón” elnevezése. Tőle északra esett *Éndór*, ahol Saul király a halottidéző asszonyhoz fordult végső kétségbeesésében. (1Sám 28 r.) Dél felé pedig, Jezeél városán túl a *Gilboa* hegye emelkedik, ahol Saul és Jónátán elesett a filiszteusokkal vívott ütközetben. Saul holttestét a közeli *Bét-seán* városába vitték, kitéve csúfságra a város falára. (1Sám 31 r.) Bét-seán ismét egyike a régi kánaáni városoknak, régészeti emlékek tanúsítják, hogy az egyiptomi fennhatóság idején helyőrségi város volt. – A Gilboa hegyének még egy nevezetessége, hogy tövében ered a Haród-forrás (Bír 7:1), mely aztán patakká növe a Jordánba folyik. A Jezeél-síkságtól DNY-ra a *Karmel* hegység húzódik s mint kiszögellő hegyfok benyúlik a Földközi-tengerbe. Mint neve is mutatja („szőlőskert”), a gyümölcsfák, szőlők, kertek hazája volt napsütéses dombjaival. A Karmel hegység is mészkőhegy, a mészkőhegyeknél oly gyakori barlangokkal. Többek között itt tárták fel néhány évtizede a palesztinai ősember barlangi tanyáit. – A bibliai történetekben e heggyel kapcsolatban legnevezetesebb az a nagy próbatétel, amelyben Illés próféta bizonyította, hogy egyedül az Úr az Isten. (1Kir 18:19 skv.)

A Samáriai hegyvidék

A Samáriai hegyvidék északi fele viszonylag alacsonyabb, közbeékelt völgyekkel és síkságokkal megszakított változatos dombvidék, melynek csak egyes pontjai érik el az 500 méteren felüli magasságot. E terület legfontosabb városa volt az Omri király által kiépített és fővárossá tett *Samária* (1Kir 16:24). A főváros jelleghez hozzátartozott az erődde kiépítés: hatalmas falvaival, bástyaival évekig ellen tudott állni az asszírok ostromának. A fővárosba települt az ország előkelő rétege is, a királyi palotán kívül a vagyonos családok fényűzően berendezett háza is ott voltak. A háborúk során elpusztított és kifosztott házak romjai közül még mindig maradt annyi értéktárgy, ami az ásatások során napfényre kerülve mutatja az egykori fényűzés nyomait. Samária kisebb jelentőséggel, de lakott hely maradt az asszír megszállás után is, névadója volt a hozzá tartozó közigazgatási területnek (Ezsd 4:17), sőt e terület lakosságának is. A samaritanusokkal, mint keverék-néppel (2Kir 17:24 skv.) a babiloni fogságból hazajött zsidók nem vállaltak közösséget. (Ezsd 4 r.) Nagy Heródes fényesen újjáépítette a várost és Augustus császár tiszteletére a *Sebaste* nevet adta neki (az Augustus cím görög megfelelője Sebastos); az utóbbi név máig fennmaradt Sebastije formában. – A samáriai dombvidék a tenger felé a *Sárón-síkságba* megy át. A bibliai korban legelőnek alkalmas füves terület volt, amely az őszi esők megérkezéskor egyszerre kivirult, a zöld fű között nyíló rengeteg virággal. A síkságot a part hosszában ún. dúnák választják el a tengertől, e dúnákat a hullámverés építi a partra sodort fövenyből, a megszámlálhatatlan sok apró homokszemcséből (Gen 22:17). – A Karmel-hegyfoktól délre volt egy régi kikötőváros, *Dór*, amely a filiszteusokkal rokon tengeri népek egyikének a kezébe került a XII. sz.-ban és csak Salamon csatolta birodalmához. A város az asszír kortól kezdve megint függetlenné vált az izrael-júdai történettől. – Nem messze tőle délre építette Nagy Heródes *Caesarea* kikötővárosát, amely a Palesztinát kormányzó római procuratorok székhelye volt (ApCsel 10:1). – Még délebbre volt *Jáfó* kikötője (Jón 1:3). Az

Újsz.-ben *Joppe* néven fordul elő (ApCsel 9:36), a mai *Jaffa* nevű kikötő pedig ugyanitt fekszik, egybeépülve az újonnan alapított modern izráeli nagyvárossal, *Tell-Avivval*.

A samáriai területhez tartozó, magasabban fekvő DK-i táj az *Efraim hegyvidéke*. Két hatalmas hegycsúcs emelkedik ki az ország közepén, a *Garizim* (870 m) és a *Ebal* hegye (940 m). A honfoglalási hagyomány az áldás és átok ünnepélyes kihirdetését kapcsolja hozzá az Úr szövetségét megtartókra, illetve megtagadókra (Deut 27:12–13). A két hegy lábánál fekszik a régi kánaáni város, *Sikem*, amely a páttriarcha-kortól kezdve (Gen 34 r.) gyakran szerepel a bibliai történetekben. Itt hirdették ki az északi törzsek különválását s ez lett Izráel országa első fővárosa. (1Kir 12 r.) A fogság után a samáriai tartomány legfontosabb városa lett s amikor a samaritanus gyülekezet végleg különvált a zsidóktól, akkor a Garizim hegyén építettek maguknak külön templomot, amelyet Hyrcanus János pusztított el a várossal együtt Kr. e. 128-ban. Közélemben Vespasianus építtetett új várost s a *Flavia Neapolis* nevet adta neki. Az utóbbi név torz változata él a mai arab *Nablus* falunévben. Krisztus korában itt csak egy kis falucska (*Sikár*) lehetett a „Jákób kútja” nevű forrás közelében (Jn 4:6).

Az Efraim hegyvidéke városai közül nevezetes volt *Siló*, Sikemtől délre, ahol a bírák korában kőtemplomban őrizték a szövetség ládáját, de a hely áldozatul esett az 1050 körüli filiszteus-háborúnak (1Sám 4 r.), úgyhogy rommá lett templomát intő példaként emlegette az utókor. (Jer 7:12 skv.) Ugyancsak a filiszteus háborúk és Sámuel történetéből ismert hely *Áfék* és a közelében levő *Eben-ézer* (1Sám 4:1). – Az Efraim hegysége déli részén feküdt *Bétel* városa régi kánaáni szenthely, kapcsolatban állnak vele a páttriarcha-hagyományok is (Gen 28:19). Az ország kettészakadása után itt állította fel I. Jeroboám az egyik izráeli királyi szentélyt s benne aranyborjú szobrot helyezett el (1Kir 12:28–33), ami állandó botránkozás forrása volt, a Jahve-hű próféta számára. (Hós 10:5.15; Ám 3:14.) Az asszír megszállás gyengülése idején Jósiás király Bételre is kiterjesztette fennhatóságát és reformját; a babilóni fogság után is Júda területéhez tartozott s fennállt a római korig. – Közélemben feküdt az *Aj* nevű hely, amely körül jelentős harcokat folytatott Józsué. (Józs 7–8 r.) Feltűnő azonban, hogy a hely neve magyarul „romhalom”, amit az archeológiai kutatás annyiban is megerősít, hogy e helyütt valóban volt egy régi kánaáni város, de az még Kr. e. 2400 körül elpusztult. Józsué korában tehát a régi város valóban rom volt, a honfoglalási történet valószínűleg egy kisebb településhez kapcsolódik a közelében (Vö. Józs 7:3).

A Samáriai és Efraimi hegyvidék mészkőhegység, amelyet valamikor erdők borítottak éppúgy, mint a délebbre eső Júdai hegyvidéket. Egy-egy olyan név, mint Kirjat-jeárim (= az erdők városa) őrzi ennek az emlékét. Az erdők kitermelése azonban korán megkezdődött, először azért, hogy szántóterületet nyerjenek (Józs 17:15.18), azután magáért a faanyagért. A középkorban az erdőirtás valóságos rablógazdálkodássá fajult, új telepítéssel nem törődtek. Emiatt azonban a termőtalajt a zuhogó záporok lemosták s végül a hegyek elkarsztosodtak. Ez a folyamat Júdában talán még súlyosabb következményekkel járt, ahol a hegyek közt nem voltak tágasabb lapályok, legelők, s az egyes hegyvonulatokat a lefolyó esővíz mély patakmedrekkel, az ún. vádikkal szaggatta szét.

Júdea

A júdeai terület három nagy tájegységre tagolódik. Az ország közepén húzódik a Júdai-hegyvidék, északi részén a Jeruzsálem körüli hegyekkel. Kimagasló csúcs az Olajfák hegye (818 m). Délen a Hebróni-hegyvidék 1000 m fölé emelkedik. A hegyek nyugat felé az ún. *Seféla-alföldbe* ereszkednek alá. Ez a táj voltaképpen dombvidék s a filiszteus-tengerpart síkságába vezet át. Keleten viszont a Jordán torkolatvidéke és a Holt-tenger környéke

Palesztinának esőben legszegényebb és legterméketlenebb területe, ez az ún. *Júdea psuztája* (Mt 3:1). Teljesen kopár, sziklás vidék ez, ahol csak egy-egy felfakadó forrás mellett lehet az oázis kínálkozó lehetőségét kihasználni. Ilyen oázis a Holt-tenger mellett pl. *Éngedi*, vagy ilyen volt e tenger ÉNY-i szélénél a *Ain-Feskha*, ahol a qumráni gyülekezet teremtett a víz segítségével életet a pusztában.

Az egykori Júda országához hozzátartozott a régi Benjámin törzs területének egy része is. Itt volt *Gibeá*, Saul király várával, nyugatabbra pedig *Gibeón*, melynek lakói önként hódoltak meg Józsué előtt. (Józs 9 r.) Közelében van az *Ajjalón* völgye, ahol kánaáni városkirályok egyesült seregeit verte le a hagyomány szerint Józsué; ennek következményeképpen olyan erős kánaáni városok kerültek a kezére, mint *Lákis*, *Eglón*, *Debír* és *Hebrón* – a dél-júdai területen.

Lákis már az amarnai levelekből jól ismert város, nemcsak a kánaániaknak, hanem Júdának is egyik legerősebb városa volt a filiszteus határon. Sanherib asszír király is nagy hadi sikerként értékelte elfoglalását 701-ben, s egyike volt azoknak a városoknak, amelyek az 587-es babiloni hadjáratban legtovább tudtak ellentállni, erről tanúskodnak az ún. lákisi ostrakák. A fogság után ismét jelentős város lett, perzsa kormányzósági palota is épült a közepén. – Hebrón közelében, a Mamré tölgyesében tartózkodott hosszú időn át Ábrahám (Gen 18:1), sőt itt vásárolta meg családi sírhelyül a Makpélá barlangot. E helyet az arab lakosság máig is kegyhelyként tartja tiszteletben, a város mai neve, *El-Chalil* pedig azt jelenti, hogy „a barát”, ti. Isten barátja, ahogyan a bibliai értékelés nevezte Ábrahámot (Ézs 41:8; Jak 2:23). Hebrónnak Dávid királysága idején volt nevezetes szerepe, hét évig királyi székhely volt, sőt Absolon lázadása is innen indult ki. A babiloni fogság idején az edómi nép vette birtokába a várost, csak Makkabeus Júdás hódította újra vissza. Az edómi származású Nagy Heródes itt is nagyszabású építkezéseket hajtott végre. – Dél felé tekintve az ország ledélibb fekvésű városát, *Beér-sebát* találjuk a sivatag szélén. A pátriarcha-történetek közül egy hasonló tartalmú elbeszélés fűződik e várossal kapcsolatban Ábrahámnak és Izsáknak a nevéhez, ez az elbeszélés részben a város nevének etimológiája is („hét kút”, vagy „az esküvés kútja”, Gen 21:22 skv.; 26:26 skv.).

A Júdai-hegyvidék legfontosabb városa természetesen *Jeruzsálem*, a bibliai korban éppúgy, mint ma, főváros. A honfoglalás előtt kánaáni városkirályság volt, az amarnai levelekben Urusalim néven fordul elő. (A név valószínű jelentése: Sálém városa, lévén Sálém a gyógyítás, egészség, békesség Istene, a kánaáni Aesculap.) Régi lakóit jébusziaknak (jebuzeusoknak) mondja az Írás, valószínű, hogy nem sémiták voltak. A meredek hegyfokra épített erős várat csak Dávidnak sikerült meghódítani, ő azután fővárossá és kultuszi központtá tette. Ez a régi város a későbbi Jeruzsálemnek csak egy kis részét képezi: a délkeleti hegyfokon feküdt, ezt neveték a „Dávid városának”, vagy Ófelnek. Salamon ettől északra építtette fel a templomot, szomszédságában a királyi palotát s az egész várost kőfallal is megerősítette. Jeruzsálem aztán a lakosság rohamos növekedésével együtt terjeszkedett észak és nyugat felé. Hizkija királyról olvassuk, hogy ő egy második falat is építtetett a régi városfalon kívül (2Krón 32:5). – A keleti és nyugati városrészt egy völgy választotta el egymástól, melynek csak a késői görög Tyropoion elnevezését ismerjük; e völgy az évszázadok múltával meglehetősen feltöltődött. A várostól délre a Hinnóm-völgy húzódott, mely az ott folytatott pogány kultuszról, a gyermekáldozatokról vált hirhedtté (Jer 7:31) annyira, hogy az Újsz. korában a völgy nevének görögös formája Geenna (gyehenna) a kárhozat helyének a jelképes nevévé vált (Mt 5:22). Kelet felől a Kidrón-völgy választotta el a fővárost az Olajfák hegyétől. – A város ivóvíz ellátását elsősorban két forrás biztosította, egyik a Hinnóm- és Kidrón-völgy találkozásánál levő Rógél-forrás, másik a Kidrón-völgy felőli domboldalon fakadó Gihón-forrás (1Kir 1:33), melynek ma Mária-forrás a neve. Az utóbbinak a vizét a Silóah-csatornán át vezették be a városba (Ézs 8:6), Hizkija király pedig egy több mint

ötszáz méter hosszú alagutat vágatott a hegyen át, hogy a forrás vizét ostrom esetére is biztosítsa a városban levők számára (2Kir 20:20). Az így bevezetett víz a Siloám tavában gyűlt össze (Jn 9:7).

A babiloni megszállás idején elpusztult Jeruzsálemet a fogságból hazatért zsidók népesítették be és építették újjá. A templom újjáépítésén (Kr. e. 515) kívül legfontosabb volt a városfalaknak a restaurálása Nehémiás idejében, 445 körül. – A Makkabeusok küzdelmei idején a város birtoklása szempontjából nemcsak a templomhegy volt fontos objektum, hanem a tőle délre épült Akra nevű fellegrvár is. – Nagy Heródes kezdett nagyszabású építkezésekhez Jeruzsálemben is. Először a templomot építtette újjá, melynek udvarai, oszlopcsarnokai, melléképületei még tovább is épültek. Kr. u. 64-ben készült el az egész épületsorozat, hogy néhány év múlva beteljesüljön rajta Jézus jóslata (Mt 24:2). – A nyugati városrész szélén nagyszabású királyi palotát építtetett, a templomhegy ÉNY-i sarkán pedig az ún. Antónia-várat, amelyben római helyőrség tartózkodott. Az ásátások során előkerült egy hatalmas kőlapokkal kirakott térség, föltevés szerint ez volt az a hely, ahol a katonák királynak csúfolták Jézust, és ahol Pilátus ítéletet mondott fölötte (Jn 19:13). – A templomhegytől északra volt a Bezetha nevű városrész, melyet újabb kőfállal vettek körül; itt volt többek közt a Bethesda-tó is. – a falakon keresztül több fontos, a Bibliában is néven nevezett kapu vezetett a városba. (Jaffai, Damaszkuszi kapu, Juh-kapu, Hal-kapu stb.)

A római háborúk során Jeruzsálem nagy épületei, falai elpusztultak, csak itt-ott maradt meg belőlük valami, pl. az egykori templom nyugati falának egy részlete, a „Sirató-fal”. A korai kereszténység a III.–IV. sz.-tól kezdve igyekezett meghatározni különösen Jézus szenvedéseinek, majd halála utáni megdicsőülésének a helyeit, templomokat, kápolnákat építve e pontokra, ezeknek az alapja azonban bár tiszteletreméltó, de bizonytalan hagyomány. – Jeruzsálem a középkorban arab kézre került, a 600-as évek közepén épült a Szikla-templom nevű nagy mecset, mely nevét a benne levő hatalmas kőlapról kapta, feltevés szerint a zsidók egykori templomából az égőáldozati oltárnak egy darabja ez a sziklalap. – Jeruzsálem mai neve arabul *El-Quds* = a Szent (város). Az országhatár két részre osztja Izráel és Jordánia között, a hajdani Tyropoion-völgy mentén.

Jeruzsálem közelében több kisebb helység feküdt, melyek az evangéliumokból ismertek: *Betfagé*, *Bethánia*. – Dél felé, nem messze a fővárostól van *Betlehem*, Dávid nemzetségének a városa. (1Sám 16 r.). A dávidi dinasztiával összekapcsolt reménység révén már korán az eljövendő Messiás szülővárosának mondták a próféták (Mik 5:1). A Nagy Konstantin által építtetett „szent születés temploma” egy barlang fölé épült s a hagyomány e barlangot tartja Jézus születése helyének.

A Jordán-völgy és a Holt-tenger medencéje

Palesztina egyetlen nagyobb folyója a Jordán, mai nevén: Seriat el-Kebire („a nagy folyó”). Több forrásból fakad az Antilibánon (Hermon) hegy déli nyúlványainál. Egyik forrása közelében volt *Dán*, a régi Izráel legészakibb városa, nevét a hasonló nevű törzsről kapta (olv. Bír 18 r.), itt alapította I. Jeroboám király Bétel mellett a másik királyi szentélyt. – Egy másik forrás mellett volt *Paneion*, ahol III. Antiochus király egy győztes csatával végleg elhódította Palesztinát a Ptolemaiosoktól (Kr. e. 198). Itt építtette ki székvárosát Heródes Fülöp negyedes fejedelem *Caesarea Filippi* néven, és ahol egykor Pán isten szentélye állt, ott hangzott el Péter vallástétele Krisztusról (Mt 16:13–16).

A Jordán folyóra jellemző a nagy esés: a forrás és a torkolat közti nagy szintkülönbség. A forrás még kb. 520 méternyire van a tenger színe fölött, a torkolatnál viszont a Holt-tenger tükre 394

m-rel van a Földközi-tenger szintje alatt (ez földünk legmélyebben fekvő területe). A teljes szintkülönbség tehát több mint 900 méter. A folyó hossza ezzel szemben légvonalban csupán 220 km, bár ez a hosszúság a valóságban a rengeteg kanyarulat miatt megháromszorozódik. – A Jordán lefolyását a felső szakaszon két tó szabályozza. Egyik a sekély, ma már jóformán kiszáritott *Hule-tó*, mintegy 5 km hosszú s a tenger színe fölött még 2 m-nyire fekszik. Gazdag vízinövényzete közé tartozott a papirusz-sás. A másik tó neve volt az ószöv.-i korban Kinneret-tó, az Újsz. *Genezáret-tónak*, vagy Galileai-tengernek nevezi. Nevezték végül Tibériás-tónak is, arról a *Tibériás* városról, amelyet Heródes Antipas építtetett ki székvárosának (Jn 6:1). Ez a tó már 200 m-rel mélyebben fekszik a tenger színénél. Háromszög alakú, 21 km hosszú tó, a területe 170 km². Környéke bővelkedik természeti szépségekben: Keleten a hegyek lába egészen a tópartig ér, nyugati partja mellett termékeny síkság húzódik. A régi zsidók és a modern utazók a világ legszebb tájai közé sorozzák. – A tó halban gazdag, így a mellette fekvő falvak lakóinak természetesen adódó foglalkozása volt a halászat. Az Újsz.-ből ismert halászfaluk voltak *Bét-saida*, *Chorazin*, *Magdala*, továbbá *Kapernaum*, Jézus tanításainak és csodatételeinek egyik fontos színhelye. Zsinagógájának a romjait feltárták és részben rekonstruálták, jóllehet nem közvetlenül a Jézus korabeli, hanem egy 200 körül épült zsinagógáról van szó.

A Jordán azután abban a mélyen lesüllyedt árokban folyik tovább, amelyről már bevezetőben volt szó s amelynek ezt a szakaszát arab néven *El-Ghór*-nak hívnak (jelentése: árok, szakadék). A folyó árterülete kb. 1 km széles, ezen belül mintegy 30 m szélességű maga a folyómeder, melyet az évezredek során a Jordán egyre jobban kimélyített. A folyó mélysége 3–6 m között váltakozik. Áradáskor kilép ugyan amedréből, de csak az árterületet önti el, amely éppen ezért füves, bozotos, de vadon terület volt (vö. Jer 49:19). Az árterület két oldalán meglehetősen magas terraszként emelkedik az ország tulajdonképpeni földje, melyet a nagy szintkülönbség miatt a Jordán termékeny tenni nem tud, vize öntözéssel sem értékesíthető, úgyhogy néhány km-nyi távolságban már kopár, terméketlen terület következik, különösen a Jordán alsó folyásánál, melynek a neve is *Arába* = puszta (Ez 47:8). Kivételt ismét csak az képezett, ha valahol egy forrás környékén oázis-város keletkezett, amilyen volt *Jerichó*, a „pálmák városa” (Deut 34:3), vagy a közelében levő *Gilgál*, a Jordánon átkelt honfoglaló nép első kánaáni állomása. – Jerichó legjobban a honfoglalás történetéből ismert: a hagyomány szerint falai leomlottak a támadó izraeliták előtt. Története azonban visszanyúlik a messze múltba: a világ legrégebb városának tartják, ahol már a kései kőkor embere fallal megerősített várost épített a Kr. e.-i VII. évezredben. – Hogy a honfoglalás története kor és események tekintetében milyen viszonyban áll a történelmi valósággal, az ma az archeológia egyik vitatott kérdése, annyi bizonyos, hogy Jerichó csak a királyság korában épült újjá és lett nevezetesebb város (1Kir 16:34). Az újsz.-i kor küszöbén Nagy Heródes az óvárostól délre építette fel téli rezidenciáját. A Jordán végülis a *Holt-tengerbe* ömlik. Ez a 76 km hosszú, kb. 920 km² nagyságú tó azzal érdemelte ki nevét (amelyet egyébként az egyházatyák használtak először), hogy semmiféle élőlény nincs benne. Lefolyástalan tó lévén, az igen erős párolgás mellett vizében visszamaradnak különböző klóros sók, melyek a szerves életet elpusztítják, a víznek a fajsúlyát pedig megnövelik. (Az úszni nem tudó ember is fennmarad a színén, sőt úszni nehéz benne.) – Az Ósz.-ben jobbára „Sós-tenger” néven fordul elő, a görögök „Aszfalt-tónak” nevezték, mivel a környékén természetes aszfalt volt tözeges állapotban, sőt a tó fenekéről ma is bukkannak fel nagy aszfalt-tömbök. Mindez emlékeztet a Gen 14 r.-ben leírt háború kimenetelére (14:10), sőt Sodoma és Gomora pusztulását is magyarázzák úgy, mint egy vulkanikus aszfalt-kitörés következményét. – A Holt-tenger DNY.-i partja mellett húzódik a *Dsebel Usdum* (Sodoma

hegye) nevű, mintegy 11 km hosszú, 45 m magas dombhát, melynek nagy része természetes ásványi sóból áll. Tél idején kap néha esőt ez a különben nagyon száraz, esőtlen terület s a víz különböző formációkat mos ki a dombhátból. Egy ilyen módon keletkezett „ember alakú” oszlopnak adta a hagyomány a „Lót felesége” nevet. Az itt lakó arabok is ápolják az ide vonatkozó hagyományokat s ők is e környéken tudják az elpusztult Sodomának a helyét. Erre mutat az említett dombhát nevén kívül a Holt-tenger arab elnevezése is: Bahr-Lút = Lót tava. – A Holt-tengernek egyébként két medencéje van, melyek közé a *Lisán-félsziget* nyúlik be. Feltűnő a két medence nagy mélységkülönbsége: az északi nagy medence 3–400 m mélységű, a kisebb déli pedig csak 6–8 m mély s föl lehet tenni, hogy az utóbbi egy újabbkori földrengés okozta lesüllyedés által jött létre.

A Holt-tenger nyugati partja mellett sok archeológiai nevezetesség adódott az utóbbi évtizedekben. Északon, majdnem Jeruzsálem magasságában a qumráni település romjai és a környékén levő barlangok gazdag bibliai és Biblián kívüli írásos emléket őriztek meg. Délebbre a Vádi-Murabbaat sziklafalainak barlangjaiban találtak értékes emlékeket a Bar-Kochba-féle felkelés idejéből. Végül a legutóbbi években nagyszabású izraeli vállalkozás tárta fel a Heródes által kiépített *Masada* nevű erőd romjait, ahol Kr. u. 70 után a rómaiak által levert zsidó felkelés utolsó csapatai még három évig védték magukat.

Transzjordánia

A Jordántól keletre eső terület északi felét a *Básáni-hegyvidék* alkotja a Jarmuk folyóig. Ez a terület vulkanikus eredetű, de míg a Jordán és a Genezáret-tó mentén levő *Dsólán* hegység (a római korban Gaulanitis tartomány) meglehetősen kopár köves felföld, látatömbökből álló táblákkal és vulkáni kúpokkal, addig a keletebbre eső sík terület málladék-talaja termékeny föld. Ma gabonatermő vidék, a bibliai korban erdők és legelők borították. (Vö. „Básán tölgyfái” Ézs 2:13; „Básán bikái” Zsolt 22:13). A római korban ezt a területet Batanea és Auranitis néven nevezték. – Város kevés volt itt. *Asterót-karnaim*, mint határváros Izrael és Damaszkusz között, sokszor volt háborús viszontagságoknak kitéve. *Edrei* volt a honfoglaláskor legyőzött Óg básáni király fővárosa. Érdekessége, hogy alatta a hegy belsejében valóságos föld alatti város van, barlangokkal és az azokat összekötő folyosókkal.

A Jordán kevés számú mellékfolyói közé tartozik a *Jarmuk* és a *Jabbók*. Az utóbbi két részre osztja azt a tájegységet, amelyet *Gileádnak* neveznek. Izrael határai itt szűkebbre szorultak, mert kelet felől Ammón országa foglalt helyet közte és az arab pusztá között. – Gileád is hegyes vidék. 1000 m-t is elérő vagy meghaladó hegycsúcai: a Jabbóktól északra a *Dsermák* hegy, délre a Hóseásról elnevezett hegy, szomszédságában pedig a Gileád hegycsúcs. – A gileádi-hegyvidéknek főként az északi része erdőkben, legelőkben gazdag, szőlők, olajligetek, sőt különféle gyógynövények is virultak itt; az utóbbival kapcsolatban érthető meg Jer 8:22 és 46:11. – A bibliai korban e területen még sűrűbb erdőségek voltak, mint ma; itt volt az „Efraim erdeje”, ahol Absolont verte le Dávid fővezére, Jóáb (2Sám 18:6)

Már a pátriarcha-történetekből ismertek a Jabbók mellett fekvő városok: *Szukkót*, *Penuél*, *Mahanaim*. Mindegyiknek megvan a Jákób történetéhez kapcsolódó etimológiája: Szukkótban házat és „hajlékokat” épített (Gen 33:17), Penuélban „színről-színre” látta Istent, illetve angyalát (32:30), a Mahanaim név pedig emlékeztet arra, hogy Jákób meggazdagodva, „két táborral” tért haza Mezopotámiából (32:10), sőt a 32:1–2 látomására is. – A Jordán mellett *Jábés-Gileád* Saul királysága történetéből ismert (1Sám 11 r.), kelet felé viszont *Rámót-Gileád* volt megint egy háborúktól sokat szenvedett határváros Izrael és Damaszkusz között. Itt kapott halálos sebet Acháb király az arámok elleni háborúban. (1Kir 22:29 skv.)

Gileádtól délre az *Arnón* patakig terjedt Izráel határa. Ez a terület a honfoglalás után Ruben törzsének jutott volna, a szomszédos móábita nép azonban szemmel láthatóan túlsúlyba jutott itt és eltekintve a királyság korának első felétől – amikor Móáb izraelita hódoltságban élt –, a móábiták hatalmukba is kerítették ezt a földet. Ez az országrész is mészkőhegyekből áll, közöttük az időszakos patakok mély völgyeket vágtak. A hegység a Holt-tengernél egész meredeken ereszkedik alá, úgyhogy nyugat felől magas hegyvidéknek tűnik a táj, amely valójában fennsík; az Ósz. egyenesen *Misór*-nak nevezi, amely sík földet jelent (Deut 3:10; 4:43). A hegyvidék egyik vonulata viselte az *Abárim* hegysége nevet, ennek egy kiemelkedő hegycúcsa volt a *Nébó* hegy, ahonnan Mózes átpillantott Kánaánba (Deut 34:1). azok a városok, amelyeket Józsué könyve honfoglalási statisztikája e területen felsorol (Józs 13:17 skv.), szintén móábi lakosságúak voltak, Izráel történetében különösebb jelentőségük nem is volt. – A Bibliában név szerint nem fordul elő, de megemlítendő az a *Machairos* nevű vár, amelyet az Arnón folyótól északra egy hegyfokon építtetett Heródes. Josephus szerint itt vetették fogságra Keresztelő Jánost és itt végezték ki.

Palesztina éghajlata

Palesztina a Földközi-tenger melléki országokkal együtt az ún. szubtropikus éghajlati övezetbe tartozik. Éghajlatára jellemző egy eső nélküli nyári évszaknak és egy esős télnak a váltakozása. A hőmérséklet erősen hullámzó, nagy értékkülönbségeket mutat. Az augusztusi középhőmérséklet 22,5°, a januári 7°, de szélső értékeként előfordul nyáron a 40° fölötti hőség, télen pedig – elsősorban a hegyeken – a fagypont alatti hőmérséklet is. Nagy a különbség a nappali és éjszakai hőmérséklet között is, különösen nyáron, amikor éjszaka a felhőtlen égbolt felé nagy a földfelszín kisugárzása s ezzel együtt a levegő lehülése. A tengerparton a víz közelségének kiegyenlítő hatására szabályosabb a hőmérséklet váltakozása, de minél beljebb haladunk a szárazföld belsejébe, annál szélsőségesebb lesz az éghajlat.

A száraz és esős évszakok említett váltakozását elsősorban az okozza, hogy Palesztina területe (a 31–33,5 szélességi fok között) még hozzátartozik a passzát-szelek zónájához. Itt szállnak le az egyenlítő felől nagy magasságban érkező, de csapadéktartalmukat már elvesztett légtömegek s mint passzátszelek fújnak dél, délnyugat felé. Télen jobban érvényesülnek a tenger felől fújó szelek, amelyek csapadékot hoznak s ezzel együtt jár az esős évszak. – Ettől függetlenül fújnak helyi jellegű időszakos szelek, ezek közül az arab pusztá felől jövő száraz szelek különösen ártalmasak. Tavasszal szokott feltámadni a sokszor napokig tartó forró keleti sirokkó, amelyről „elszárad a fű és elhervad a virág”. (Ézs 40:6).

Az esőnek a földművelés szempontjából döntő jelentősége van, mivel Palesztinában öntözésre alkalmas folyók, csatornák nincsenek. A téli esős évszak októberben kezdődik az ún. korai esővel, amit gyakran zivatar vezet be. A főesőzés januárban van, a „kései eső” pedig a tavaszi hónapokban hull, elősegítve a gabonafélék szemesedését, beérését. Áprilisban aztán megszűnik az eső és következik a nyári szárazság. – Mindez nem úgy értendő, hogy télen állandóan esik az eső. Napokig tartó és országos eső ritkán van. Gyakran megtörténik viszont, hogy váratlanul kerekedik heves záporosó, melynek vize a hegyoldalokról aláfutva a kis patakoknak, vagy az egyébként száraz vádiknak a medrét sodró áradattal tölti ki. – Az évi csapadékmennyiség aránylag kevés. Legtöbb esőt kapnak a hegyvidékek, viszont a Jordán völgye és különösen a Holt-tenger medencéje igen száraz. Ugyanez mondható el a „délvidékről”, a Negeb-sivatagról, ahol szintén ritkaság az eső. Feltűnő mégis, hogy az ilyen esőtlen, száraz vidékeken régi települések nyomai láthatók, ami egy időben arra a föltevésekre vezetett, hogy Palesztina éghajlata a bibliai korban csapadékosabb volt, mint ma. Ez a föltevés azonban nem helytálló. A belátható

történelmi időben ilyen éghajlatváltozás nem volt. A változást Közép-Palesztinában az említett oktalán erdőirtás okozta, a délebbre levő kultúrterületek pusztulását pedig a török uralom alatt bekövetkezett elnéptelenedés.

Az esőtlen nyári időszakban egyetlen enyhítő jelenség volt a harmat. A tenger felől jövő páradús levegő a hajnali órákban az erősen lehűlt szárazfölddel érintkezve ködöt és harmatot idéz elő, ami egy kevés nedvesség-utánpótlást ad a még meglevő növényzetnek. Ez a reggeli harmat azonban a felsütő nap hatására hamar tovatűnik (Hós 6:4).

Palesztina növényzete és állatvilága

A növényzet.

Palesztina természetes növénytakarójának nagy részét hajdan kiterjedt erdőségek alkották. A tölgyfélék több fajtája volt elterjedve. (A héber *'éláh*, *'élón* és *'allón* nevek jelölik ezeket, anélkül, hogy a fajta pontos meghatározása kitűnnék belőlük.) A tamariszkusz főleg a Jordán mellékén díszlik; jellegzetes fa a szikomor vagy vadfügefa, melyet épületfának használnak. A régi erdők nyoma főként Galileában és a Dsólán-hegységben látható. Egy-egy magányos, többszáz éves tölgy mellett cserjések terülnek el, aminthogy a bibliai korban sem egészen olyan volt az „erdő”, ahogyan azt a mai erdőgazdálkodás mellett elképzelnénk; akkor is inkább bozotos cserjék voltak az erdők, közülük kiemelkedő nagyobb fákkal. (Olv. Pl. Absolón és serege pusztulásának a történetét, 2Sám 18:8–9.)

A gyümölcsfák között kiválnak a mediterrán éghajlat jellegzetes fái. Legfontosabb volt az olajfa, melynek gyümölcséből az étkezéshez, gyógyításhoz, kultuszi szertartásokhoz egyaránt szükséges olajat sajtolták (Bír 9:9). A fügefa Jézus példázataiból jól ismert. (Mt 24:32; Lk 13:6 stb.) Kora tavasztól kezdve hozza gyümölcsét (Én 2:13), az igazi ízletes gyümölcs azonban augusztusra érik be. (Lásd a Mk 11:13-ban levő látszólagos ellentmondást.) Délszaki növény a datolyapálma is. Örökzöld levelei az élet és öröm jelképeivé lettek. A lombsátorok ünnepéhez hozzátartozott a pálmaágakkal való felvonulás (Lev 23:40), így köszöntötték a győztes hadvezért vagy uralkodót is. (Vö. Jn 12:13; Jel 7:9). A sűrű lombú szentjánoskenyérfa Palesztina egyik legszebb fájának mondják. Az alma-, gránátalma- és mandulafa egyaránt ismert volt a bibliai korban. A déligyümölcs-félék pedig a mai Palesztina fontos export-cikkei közé tartoznak.

Kiválóan megfelel a meleg, napsütéses klíma a szőlőnek, amelyet tőkés műveléssel, vagy lugasra futtatással egyaránt termesztettek. Bőven termő, dús fürtöket hozó növény volt mindig, rendkívüli gyümölcsét a Kánaán kikémlésére küldött zsidók bámulva csodálták (Num 13:24). Egyébként pedig az élet és az öröm jelképeinek tartották ezt is, és a messiási jövendőnek a jellemzője lett az a gondolat, hogy akkor mindenki a maga szőlője és fügefája alatt ülhet békességben (Mik 4:4).

A gabonafélék közül a bibliai korban csak búzát és árpát termesztettek. Egyéb szántóföldi növények voltak: a köles, lencse, bab, fűszer-növények. Ipari növényként főként a lent termesztették. A kerti vetemények közül az uborka, dinnye, hagyma különféle fajtái vannak említve a Bibliában.

Palesztina növénytakarójához azután hozzátartoztak az állattenyésztés szempontjából fontos legelők. A csapadékmennyiség területi eloszlásának megfelelően Palesztinát egy valóságos sztyepp-zóna vette körül, mely különösen a Jordánon túl a nomádkodó pásztorok legfőbb tartózkodási helye volt mindig. Fűves rétek voltak azután a völgyekben, a tengerparti síkságokon is. Az őszi esők hatására kizöldültek a rétek, kivirultak különféle őszi virágok, aszfodélosz-, kikerics-félék, aztán egy tengeri hagymának nevezett méter-magas növény, amelyet a

szántóföldek mesgyéjén hagytak nőni határjelzőül. – A tavaszi felmelegedéssel aztán teljes pompájában virágoztak a rétek, főleg piros virágokkal. E tavaszi hónapok szépségét írja le az Énekek éneke: „Íme, vége a télnek, az esőzés elmúlt, elment már. Virágok látszanak a földön, eljött az éneklés ideje, és gerlebúgás hangzik földünkön. Érleli korai gyümölcsét a fügefafa, és a virágzó szőlők illatoznak.” (2:11–13). Tulipán és nárciszfélék, ciklámenek és a sokat emlegetett liliumok valóságos virágszőnyeget képeztek; Salamon király legnagyobb dicsőségében sem öltözködött ilyen díszesen – mondotta Jézus (Mt 6:28–29). Igaz, hogy ez a virágpompa nem volt hosszú életű. A forró nyári nap, vagy a keletről jövő sirokkó lehervasztotta, mintha csak kemencében szárították volna meg (Mt 6:30). – Aratás után már csak a különféle száraz tövises növények éktelenkedtek a földek mentén, a bűneset utáni átokra emlékeztetve. A tövis és a bogáncs úgy jelenik meg a természetben és a bibliai hasonlatokban, mint az élet ellensége, a pusztulás jelképe (Ézs 7:23–26; 27:4; Mt 13:7). Jellegzetes növény a „jerichói róza”, amit magyarul közönségesen ördögszekérnek neveznek. Elszáradt gömbölyű növénytestét az őszi szél kitépi és miközben mint egy labdát tovaergeti, a növény magvai kihullanak. – Így van meg minden vidéknek és minden évszaknak a jellegzetes növényvilága, csak a „puszta” marad mindig kietlen kősivatag, meg a kopár hegyek. Az utóbbiakat próbálják ma nagy erőfeszítéssel és nagy áldozatokkal újra befásítani.

Az állatvilág.

A vadállatok közül a bibliai kor elején még előfordult Palesztinában az oroszlán, mint a legfélelmesebb ragadozó. (1Sám 17:34. – A Sátán jelképe! 1Pt 5:8). Ma már kiveszett innen éppúgy, mint a másikfélelmes vadállat, a medve (2Kir 2:24). Ma is előfordul még a párduc, továbbá a farkas, a nyájak legfőbb ellensége (Mt 10:16; Jn 10:12). Gyakori állat az alattomban ólálkodó róka és a dögevő sakál. E vadállatok legfőbb tartózkodási helye a Jordán-menti bozotos erdőség volt.

A háziállatok közül haszonállat gyanánt főként a kisebb és igénytelenebb juhot és kecskét tartották. A pátriarchák is juhtartó nomádok voltak éppúgy, mint a pusztában vándorló és honfoglaló Izrael. A letelepedés után még sokáig a juhnyáj nagysága volt a vagyonos emberek gazdagságának a jellemzője (1Sám 25:2). – A teve a pusztai beduinok állata volt. Rablónomádok használták lovagló állatnak (Bír 6:5), a kereskedő-karavánok pedig teherhordásra, minthogy a terhet és az esetleg napokig tartó étlen-szomjan menetelést kitartóan bírta. Az egyszerűbb emberek lovagló és teherhordó állata a szintén igénytelen szamár és öszvér volt. A ló sokkal drágább portéka volt, csak előkelő személyek használták lovaglásra, főként pedig harcikocsik húzására. – A kutya a pásztorok segítőtársa volt, de ott voltak a falvakban, városokban is, mint a keleti városok „szemét-eltakarítói”.

A madárvilágban a ragadozók sorában megemlíthetjük a sast és a keselyűt;félelmes voltukat szemlélteti, hogy a Bibliában gyakran szerepelnek a pusztító ellenség jelképeiként (Ez 17:3; Hós 8:1). A bagoly a romok közt keres magának tanyát, ezért szerepel illusztrációként említve a pusztulást hirdető próféciaokban (Ézs 13:21). – A szelídebb madarak közül kedves ismerőse volt a Biblia népének a gólya, fecske, veréb, galamb. Mindegyikről tud valami jellemző példázatot mondani az Írás (Jer 8:7; Zsolt 84:4; Mt 3:16; 10:29). – Érdekes, hogy az Ósz. nem tesz említést a háziállatok közt a tyúkról, de hogy tenyésztése Jézus korában általános volt, arról éppen az ő példázatai tanúskodnak (Mt 26:34; Lk 11:12).

A csúszó-mászók is hozzátartoztak Palesztina állatvilágához. A kígyók különféle fajai éltek és élnek ma is itt, köztük mérges fajták is, aminő a vipera (Mt 3:7 hasonlata). – Békák az egyiptomi tíz csapásban vannak említve, különben Keleten a tisztátalanság jelképei. Halak főként a

Genezáret-tóban tanyáztak; az Ósz. nem sokat emlegeti őket, annál inkább az Újsz., Jézus csodái és tanításai során (Lk 5:4–10). Az első keresztyének körében a hal Krisztusra utaló szimbólum lett.

Végül még a rovarok néhány formáját említhetjük meg. A sáska Keleten nagyon elterjedt s a sáskajárás ott még ma is előforduló súlyos természeti csapás. Igen sok válfaja ismert, maga az Ósz. is vagy kilencfélét említ (Lev 11:22; Jóel 1:4), vannak köztük ehető fajták is. (Keresztelő János tápláléka, Mt 1:4). – Annál hasznosabbak a méhek, amelyek bár vadon éltek, mézük élvezetes táplálék volt a gyűjtögető ember számára. A „tejjel-mézzel folyó” Kánaán a nomád ember szemében jelentett ideális és gazdag földet. – Kellemetlen rovarok voltak a pókok, skorpiók, a légy és a szúnyog. A hangya és a moly példázatokban fordul elő, egyik jó, a másik rossz értelmű célzással (Péld 6:6; Mt 6:19). – Nem lehet itt cél teljes katalógust adni a Palesztinában honos sokféle állatról. Legfeljebb megemlíthetjük, hogy ilyenféle felsorolás a kultikusan tiszta és tisztátalan állatokról található a Lev 11 és Deut 14 r.-ben.

II. A bibliai történetekkel kapcsolatos egyéb országok

Egyiptom

Annak a hatalmas négyszög alakú területnek, amelyet ma a térképek Egyiptom országa gyanánt tüntetnek fel, a tulajdonképpeni Egyiptom, tehát a művelhető és lakható terület, csak egy kis része ma is, még inkább az ókorban, és ez a Nílus völgye. A Nílusnak az első kataraktájától, Assuántól a Földközi-tengerig terjed és a delta-vidéken kívül jóformán csak a folyó két partja mentét – mintegy 20–30 km szélességben – számíthatjuk ide. Ezért szokták Egyiptomot a világ legkeskenyebb országának nevezni. A Nílus-völgy és a delta-vidék területe kb. 35 000 km²-t tesz ki. Hozzá tartozott azonban Egyiptomhoz az ókorban is a Sinai-félsziget, bár gyéren lakott puszta terület volt. – A Nílustól keletre eső afrikai területet „Arab sivatagnak” nevezik. (Az „arab” szó magában véve is azt jelenti, hogy puszta.) Kopár felföld ez, amely meredeken száll alá a Vörös-tenger partjánál. Itt voltak azok a kőbányák, ahonnan a fáraók hozatták az óriási kőtömböket monumentális építkezéseikhez, szobraikhoz. A Nílustól nyugatra a Líbiai-sivatag húzódik, amely a Szaharába megy át. E sivatagos területeken csak elvétve akad egy-egy oázis, amely mellett ember és állat megélhet. Az igazi település, a falvak és városok azonban mind a Nílus közelében voltak.

Egyiptom héber neve: Micrajim. A kettős számú végződés arra mutat, hogy az ország két nagy politikai és tájegységből tevődik össze, Felső- és Alsó-Egyiptomból. Felső-Egyiptom a magasabban fekvő déli országrész, Alsó-Egyiptom pedig a mélyfekvésű északi terület. A Nílus deltavidéke hordalékos feltöltött terület, közvetlenül mellette fekszik a Gósen földje, az a füves, legeltetésre alkalmas vidék, ahol Jákób és családja telepedett le. Itt élte a szolgaságba taszított Izráel népe is elnyomott életét az exodusig.

A Nílus forrásvidéke messze délen van, egyik ága, a Kék-Nílus az abesszíniai felföldön ered. Az ott leszakadó nagy nyári záporok a folyó vizét rendkívül felduzzasztják, minek következtében a Nílus szintje 6–7 méterrel megnövekszik s elárasztja a partvidéket, kiterítvén a hegyekből hozott iszapot és növényi hordalékot. Ezzel termékenyíti meg az ország földjét, amely különben – a tengerpart vidékét kivéve – teljesen esőtlen száraz zónában fekszik. Így az áradás, amely szeptemberben éri el tetőfokát, nemhogy természeti csapásnak számítana, hanem egyenesen áldás. Földrajzi szakkifejezés szerint a Nílus Egyiptomban „vendégfolyó”, az egyszerű népi